

літали зграбні цікади з тілами як з перлової маси, прибрані у самоцвіти; з витягнутими блакитними вусиками вони плили, переплітались, як малі кольорові літаки.

Доктор, що слідкував за ними, нараз вхопив мене за руку.

— Бачиш тих двох метеликів, що летять тісно вхопивши один другого, мов би злиті в одно тіло? В цей сам день родяться, любляться і вмирають... Вмирають люблячись...

(З румунського переклала Б. Стеценко)

Юрій Липа.

Селянський король

(Докінчення)

По смерті тої людини в 1861 р. — російський губернатор Київщини викликав впорядчика похорону, маляра Честахівського, і пригадав йому, що він ховав того, хто дуже впливав на селян і хотів „піднести упадшу українську націю“. Інші урядовці дорікали Честахівському, що він згадкою про похованого і відчитуванням його творів „схвилював цілий край і нагнав на поміщиків несамовитого страху й трепету“, що взагалі тепер „по різних укритих місцях збираються гурти підозрілих людей, що співають гайдамацькі пісні“. Були й такі відомости, що якийсь „музика Гриць“, висланець умерлого, організує в близькому часі Тарасову ніч, тобто цілковите знищення чужинців. Колиж допитувано самих селян, що вони думають про вмерлого, — відповідали дипломатично, по селянськи: „Тепер і наша земля не пуста, що тепер і на нашій землі лежить дуже розумний чоловік, а то все пани та пани, которі живцем гризуть нас, як собаки!“ (Київ. Стар. т. 52). Зрештою серед селян ходили чутки, що їх провідник не вмер, а поховано лише труну з його заповітом.

Потім він у пам'яті селян виріс, як легендарна постать, як маг-характерник. „Нарід представляє його і змальовує в своїх легендах як героя, подібного до інших історичних осіб, як Морозенко, Нечай і інші... Звичайно український нарід всім своїм улюбленим героям надавав чародійське обличча, надзвичайну силу й інші прикмети, що обумовлюють „характерника“... Оповіді про нього ходять як передання... Богато чудесних оповідань звязують із іменем поета“...

„Не дивлючись на те, що Шевченко був іще не так давно, існування його привязує нарід до давніх часів“. В двадцять літ по його смерті, селяни оповідають про нього, як про півбога. Оповідання починають від слів: „Був собі колись то такий великий характерник-Шевченко, та такий, що з ним ніхто не міг зрівнятись“. (А. Смоктій: Погляд народа на Ш. Київ. Ст. 1882 р.).

Властиво, якеж йому місце в людській гієрархії визначали легенди селян? Скрізь він є володарем, він розмовляє в оборони свого народу і грозить російському цареві нещастями. Із царем говорить гнівно і як рівний з рівним.

Хіба тільки монарх міг так розмовляти з іншим монархом?

IV

Молодий студентик Кенджицький згадує як у році 1846 познайомився з „дуже веселим товаришом-маляром і поетом в одній особі“. Був то мужчина середнього зросту, кремязний, з вузькими й затисненими устами, з худорлявим, подовгастим лицем, з дуже великим високим чолом і чорноволосий. „Очі мав незвичайні — великі, чорні (властиво темно-сірі), бистрі, блискучі, повні оживлення, сяяло з них розумом“.

На нового знайомого подивився допитливо і трохи з недовірям.

Перше питання було:

— Брат, чи ворі?

Здається, для тої небезпечно швидкої людини не було інших людей. До самої смерти, не дивлючись на всі підступи, тортури й удари, ненавидів ворогів і не йшов на більші компроміси. Не пробував, не ласився як богато, навіть, його приятелів на слиняву перспективу — „із ворогом по правді жить“.

З другого боку шукав друзів, шукав братів ціле життя. І не зневірювався, коли його ошукувано, — не міг жити без людей. Особливо без своїх людей — „я одурію на чужині та на самоті!“ Як зустрічав когось живого, повного виразу і — українця — то впивався ним. По відвідинах друга нотує, що ходив неначе з важкого похмілля, і тільки повторював: „І де в нього узялась така жива, трепещуща, жива натура!“ (Листи: 4.1. 58).

Одвідав його українець, і він пише: „Який сердечний, полумяний юнак!“

Має друзів. Коли старий актор Щепкин довідався про визвіл поета з каторги, — то серед лютої зими і невигод сідає і мчить до нього за півтисячі кілометрів, щоб тільки побачити „облик бородатого, недобитого кобзаря свого“. Збуджує довкола ентузіязм. Нотує, що „безчисленні земляки мене просто на руках носять“. Не може не вірити в людей, хоч нераз „сам себе обдурить“, але вважає, що ліпше себе обдурити, а вірити людям. Бо то — людина.

Захоплює його все правдиве людське: велич людської творчости, розмах праці, глиbokість характеру — і в тім захопленню і відданню він сам стає ще більшим. Захоплюється малярськими проблемами, орлім українським минулим, релігійними революціями. Взагалі революціями.

Про нього писав його добрий знайомий (Яків Гордон): „Самостійна Україна була ціллю його мрій, стремлінням — революція. Можна сказати, що дивився на весь світ крізь червоні окуляри“. А однак він думав про руйнування тільки на те, щоб будувати нове. Кожна праця будівнича в нім збуджує захоплення. Коли відвідував місто, збудоване першим українським мільонером-промисловцем, Кіндратом Яхненком, коло села Млієва, недалеко від рідної Кірилівки, коли побачив першу в Україні і в Росії цукроварню — подивляв усе: газове освітлення, що в тих роках мали лишень 2—3 міста в Росії, прегарну церкву св. Стефана, школу, будинки робітників, фабрику.

„Вкінці, — каже очевидець, — обійняв Кіндрата Яхненка*), розплакався, як дитина, і сказав: „Батьку, батьку Кіндрате, що ти тут наробив!“ і від серця побажав властителеві „всякого добра і здоровля“.

Захоплює його кожний вияв української творчости і в письменстві. Вистарчить хочби прихильніша, просто людська згадка про український нарід — і він відповідає вибухово, спонтанічно блискучими поемами. Присвячує тим людям кров свого серця хоч і знає, правдоподібно, вартість такого безвірного в життя аскета, „фарисея і ренегата“ (як його звали в Петербурзі) як Гоголь, чи хлопоманського цареслава, як Квітка.

Він волисть усе заповнювати власним триюфальним життям. Він усе спішив назвати, окреслити собою, бути новою правдою. Дивиться світові просто в очі. Був на самому дні російської держави, пізніше доля кинула його на саму її верхівлю, де видно було всі закулісові нитки правління, — скрізь зостався самим собою. Так, як інший гарячий ум парусот літ тому, Іван Вишенський, прагнув „лож лжею, вовка вовком, злодія злодієм, розбійника розбійником, діавола діаволом звати“.

Його палка кров стало в кипінню. Його сам „характер письма нерівний, неспокійний і все поспішний“ (І. Огієнко. Шевченкова мова). Йому завжди бракувало терпцю. „Непитаний, сам почав говорити,“ — так кажуть його співрозмовці. Його робота „аж скварчить“ і при роботі він часто вживає своєї приказки: „Швиденько, в ім'я Боже!“

Був веселим у щоденнім життю і часто сильним, чистим голосом виспівує свої київські пісні. Був майже лагідний, мало

*) Ця наших мільонерів варто згадати як приклад української самодіяльності. К. Яхненко (1783—1868) походив із селян-кріпаків. Заклав в 1843 р. перший в Росії рафінадний завод. Він і його спільник Плятон Смиренко, що видав своїм коштом „Кобзаря“ в 1860 р., працюючи в боршні, шкірі, цукрі, млинах і цегольнях, здобули мільоновий маєток. Фірма їх годувала тисячі людей, мала величезні склади в 6-ти містах, знана була закордоном. Це Яхненко пустив перший торговельний пароплав по Дніпрі п. н. „Українець“. Від Яхненка навчилися цукроварства й інші, як знані Браницькі і Сангушки. (П. Клебановський. Згадка про фірму бр. Я. і С. Київ. Ст. 1896).

маємо таких ніжних ліричних віршів, як його, але він не був м'який. Казав, що „швидше чорта в щось поцілує“, а не зробіть того, що йому не потрібно. Як щось йому не подобалося, то „чхав жидові в ярмулку“ і волів „чорта поцілувати“ а йти своєю дорогою.

А йшов своєю дорогою. Бо мав свою власну гордість, гордість своєї крові. Хто знає, може тої владної, варязько-норманської крові, що її границі, як і взагалі границі Європи означають учні Гобіно Києвом і Наддніпрянщиною?

Завжди памятав, що він є внуком гайдамаки, а кров його то кров коліїв-гезів. Він був гордий із своєї селянської династії не менше, як, може близькі йому по крові династії селян скандинавських, тих, що дали Бернзона. „А гордості та пихи я ще в моєї матері позичив, у мужички, у безталанної кріпачки“. (Лист із 2.XI 1859).

За ніщо в світі він не признає нижчости своєї крові в порівнянні хочби з найбільшим аристократом. Пізнавши шляхту Києва, Варшави й Петербурга, він уважає кров шляхти за нижчу. Він, академик і сальоновець, собі дружини шукає серед селянок. Ця людина запальна, швидка й великодушна має не тільки гордість, але як сам каже — „продерзость“.

Щож то є, та його „врожденная мені продерзость“?

Може ця його відповідь другові, що побоювався за його здоровля при так нестриманому способі життя, як він жив? — „Знай, що коли мене неволя і горе не поборили, то я сам не звалюся!“ (Л. 10.II, 58).

Ні, то була лише віра у власну, фізичну міць. (Віра аж до раптової смерті).

Може його кпини зі старости? Братові Вартоломієві, що бідкався над літами, відповів тільки: „Мені байдуже, що ми вже не ті стали, аби ковбаси не старілися, а з ними й ми помолодіємо“.

Може відношення до своїх десяти літ каторги, що його мали зламати? Він жартує: „Слава мені не помага і мені здається... і вдруге поведе Макарові телята пасти“...

Ні, це все лише відвага, незломність.

Продерзость його — це відношення до цілого тодішнього „світа“, до того, що в його часах було вважане за людей — до шляхти, до бюрократії, до царя.

Здавалосяб, що в Петербурзі і серед шляхти він був своїм. В нім кохаються князівни. Він сам — пан серед панів: товариський, прочитаний, музика, сальоновий співак, модний портретист. Гідно носить фрак, навіть, пише обридливою для нього російською мовою — твори. Богато робить тільки для того, щоб вони, ці пани, його шанували.

Але сам він їх не шанував. Свого часу він, малий козачок-кріпак, довго оглядав їх од долу з перспективи малого пса, що кормиться крихтами. А як виріс на льва, — більш вірив у себе, у свій, за Морасом кажучи, ґрунт і предків, як

у них. Добре оцінив „оту шляхту многознанную мною лично“ і знав чого вартий „премерзенний світ“ поміщиків і чужих, і своїх, Халаявських.

Знає й „одукованих“ людей, але ніхто як він не переконався, як мало значить „одукованість“ (інтелектуалістичне виховання) в порівнянні з „серцем“-характером.

З тупого Миколаївського офіцерства сміє кпити в очі навіть, на вигнанняю. Кпить із своїх начальників у війську, як із російських „ребят“ і „надволжанських розбійників“. (Щоденник 1857). Палка хоч і мальована на російські коліри, в його очах зоставалась тільки палкою.

В дитинстві вчив його і кріпко бив паниця-дячок. Коли одного разу вчитель впився безпам'яті, — хлопа піднесло різки, забути дяком, і з цілої сили „власною його зброєю відплатив йому за всі жорстокости“. Взагалі, він з усміхом пригадує про биття його „с достодолжним усердієм“ у молодости. — за те він до смерти (і по смерті) буде смагати в сіх дітичів, оскільки вони не підпорядковуються його біблії буття народу.

Він вірив у свою „долю“ і не давався звалашити себе ані страхом, ані вдячністю. Коли в Петербурзі зауважили його блискучий талант маляря, цар (разом із теплою турецько-німецькою душею — Жуковським) схотів купити його соб вдячністю за викуплення з кріпацтва. Однак на волі він виступив словом і ділом проти всіх царів. І цареві Миколі що його знав особисто і синові його зичить не ліпше, певне, як якінебудь Желябови чи Кибальчичі, і радить своїм селянам, щоб вони на ту царську, „на ту погану безземельну волю не дуже квапились“. Він мав ліпший плян визволення. Простіше, він мав цілком інший світ збудувати — і може в тому була його „продерзость“.

Він любив інстинктивно свою українську психічну організацію і в глибині не чув до інших симпатії. А спеціально до Росії і російськості. Правда, українське селянство створило оповідання і приказки, такі повні расової ненависти до північного сусіда, що ніякий український інтелігент досі не зміг створити нічого сильнішого. Правдоподібно, і за його часів казали по селах: „так тупий ніж, що ним і москаля не заріжеш“.

І він — хоч у теорії стремів до братерства „всіх дітей Адамових“, до устрою на підставах евангелічного брацтва, хоч у практиці (особливо в менш інтимних листах) уживав сам російської мови, — вибухає гнівом, коли в листі до нього його друг ужив випадково чисто російського слова. Пише до друга: „Мабуть ти давно в землях християнських не бував і доброї мови християнської не чував, що зовеш мене „з а к а д и ш н и м“ другом. Чиж чути було колинебудь меж християнами таке, бридке паскудне слово? Мабуть ти, батьку, за-

був нашу християнську мову і до щенту побісурменивсь?" (Лист до Я. Кухаренка, 1859).

Цей „нехристиянізм“ московщини взятий із світогляду села! Ще в сімнадцятому році підчас частинного господарського перепису, переписишки отримували не раз такі відповіді.

— Хто ви такі? До якого народу належите?

— Ми — тутешні.

— То ви — кацапи?

— Боронь Боже, миж — християни.

Він не уникає цього трохи згідливого, селянського слова „кацап“ („кацапська душа Котанчіков“). Взагалі, коли він пишається своїм „староденним Дніпром“, „Чорноморською, козацькою старовиною“, коли Київ для нього „святий Київ“, — то Петербург для нього „ср... столиця“. (Л. 10.V. 59). Не любив якої б у дь чужої організації почуття в українців хочби і в дуже невинній формі побуту чи мистецтва. Це він посилає знайомим паннам українкам ноти, „замість мазурок Шопена — наші пісні. Нехай грає та виспіває, та не радиться з панною Валентіною, вона її доброму не навчить“ (Л. до І. Сошенка 1860).

В глибині душі цього великого революціонера дримала селянська господарність. В останніх літах життя він чує непоборимий потяг до землі, до ґрунту, до господарювання. Він, славний серед своїх і чужих, приятель Кольриджа Брюлова і князя Репніна, друг учених, полководців і вільних будівничих, з Петербургу горячково листується з братом Вартоломієм у справі власної осади.

Посилає власноручний плян будинку і пише: „коли ти найдеш що не так, то поправ і напиши мені; а тимчасом окупуй леваду і купуй ліс сосновий; на одвірки тільки та на двері купи дубового та ясенового, та на поміст липи“. „На надвірню комору (робочу) при случаї дубового лісу купи; нехай собі говорить та висихає поки що буде“.

Так говорить тільки господар. Та раптом господар додає вже не як господар а поет чи маляр: „Напиши чи той ґрунт — над Дніпром. Бо як не над Дніпром, то мені й за копу його не треба“. Бо поетові й маляреві треба мати „круглий ганок скляний над Дніпром“. Таких паралелізмів почувань, а не раз і протиставлень або й парадоксів він має в собі богато. Він еднає то все собою.

Потрапить одночасно закладати і легальні недільні освітні школи типу, скажім, просвітянського, і провадити революційне протиросійське товариство. Ідеали його на той час — майже утопійні, а одночасно він вкладає душу в друкування популярних брошурок, розпихає їх по цілій Україні, до Києва, до Одеси, до Харкова, Чернигова, Чорноморії. Мріє про буквар за 3 коп., лічбу (аритметику) за 3 коп., етнографію, географію по 5 коп., історію (стало додає „тільки нашу“)

за 10 коп., і ще й зазначає „якби Бог поміг оце мале діло зробити, то великеб само зробилося“.

Був віруючим христіянином не російського типу, але досить гнівно підкреслював різницю між собою й іншими христіянами. „Я тільки — не фарисей, не ідолопоклонник, — такий, як оті христіяне, сіпаки, брехуни“. Великий замкнений лірик, а одночасно з погляду сучасної науки про пропаганду — один із найліпших, перших наших пропагандистів-агітаторів.

Мав приятелів серед чужинців, але памятав, що і ціле селянство і його брат „тяготиться“ ними.

Але характер його був більший від цих спірних і суперечних метод життя. Тепер в часах панування філософії життя англосаксів, особливо Емерсона й прагматизму можемо лагідніше дивитися на ці його неконсеквенції, спільні кожному швидкому зростові й розвоєві. Добре є все те, що творче, життєздатне, що допомагає нашій активності. І при його активності вибуху енергії певні неконсеквенції — оправдані.

Такий був його великий характер. Крім того мав деякі риси менші: не любив нечепурних пань і „проклятих землемірів“. Здається, що не любив і німців, не вірив у їхню педантерію, і в „мертвий чар німецького, худого, довготелевого ідеалу“.

За життя його гостра характерність і тверезі чини, якби самоцвітом по шкілі, викроїла профілі інших характерів. Жив він у найсильніших часах Росії під пануванням її найсильнішого володаря (1825—1855).

„Людина та, — каже полковник штабу того володаря, — принесла з собою відразу до науки, погорду військового для цивіля, ненависть до сміливої відповіді, горячу любов до влади, пристрасну охоту до упокорювання, зрівнювання, зплочування всього. І то все без жадної мети, без думки, а навіть, без оригінальності...“

Тридцять літ ходив Микола в своїх величєнних ботфортах, з оливяними кулями замість очей, лякаючи всіх, душачи всіх і все оглядаючи, чи не вихилиться чиясь голова понад загальний рівень, щоб притоптати ту голову до землі“. (S t r u s. *Moje wspomnienia* (1831—1910)). Він вийшов із тої землі, де все, здавалося, притоптане і вдарив у Голіята з праці. Пізніш, не злякався своєї долі, як злякався долі декабристів один царедворець-поет, і не уникав її, як уникав долі повстанців інший поет — дрібний шляхтич з Литви.

Тому його особисто глибоко ненавидів цар Росії — Микола I-й. Його характером і реакцією на нього можемо вимірювати, як своєрідною системою міри, і своїх, і чужих. Чисто расову ненависть, охоту до знищення всього що звязано з ним і його творчістю, вичуємо в історичному крику Белінського. Белінський почув в нім небезпеку для існування Росії, як чують її пізніше Тургєневи і Мілюкови. Їх го-

лоси ненависти не вмовкнуть у російській культурі, як довго буде він і Москва.

Другий тип реакції — то реакція своїх дезертирів. В першій черзі — Гоголя із своїм категоричним підданням Росії. із своїм бузувірським, нелюдським гаслом: „Монастир ваш — Росія!. Усього себе вбивши для себе, але не для неї, — ідіть і спасайтеся в ній!“ Гоголь, що особисто поменьшував поета, що потай ненавидів його як сумління власної крові, пізніш духовий наступник Гоголя—Короленко—оба повні глухого страху перевертня перед зростом енергії свого народу, привидом кари, оба — вічні поменьшувателі. Ось, нарешті, третя постать Пантелеймона Куліша, першого українського інтелігента. батька й декого із наших сучасників. Це — інтелігент з його внутрішньою певністю і такими наївними, такими довірливими виданнями, з його раптовою вірою то в механізм заходу, то в механізм Росії. Його несподівані бажання „із ворогом по правді жить“, і несподівані зривання з тим ворогом. То захоплюється стихією почуття нації, то відкидає (як Шевченка, як гайдамаччину), то блюзнірствує на цілу націю. Він вийшов з низів, з дрібного козацтва, але не вернувся туди оновлений і гігантський, як його великий „Братчик“. Його москвофільство чи польонофільство то тільки страх, а не віра, то тільки відірваність від мас, а не провідництво. Він спиняється засліплений, як лиш зневіриться в очі інстинкту. Вкінці й він признає дорогу й творчість Гоголя — непорозумінням, і схилиться перед маєстатом того, що йому він нераз протиставився. Крім Кулішів, ще були й Щепкини й Честаківські й Бодянські і тисячі інших, що для них його велитенська постать, його етика — сталася без застережень мірилом життя. Він не був лише письменником, організатором, політиком — він додавав людському життю те, що Карлейль називає героїчним.

V.

Характер його обумовлював його творчість письменника. Трудно булоб шукати в його творчості чогось повязаного свого рода викінченої поеми почуття одиниці. Такої поеми, деб окремі частини були підібрані докладно, обточені й змонтовані льогічно, такої поеми він не написав. Це — не Гете, ані, навіть, Міцкевич чи Пушкин, що дбали про єдність своєї творчості, що кожним твором докладали камінчик до будівлі свого літературного „я“. Вони, письменники, були закохані передусім у власних творах більше як у власнім життю, своїх чинах, характері. У нього знайдемо нехить до такої літератури, як цінности в собі. Його життя, життя одиниці було так важне і консеквентне, що творчість сталася фрагментарною, недоговореною.

Але яка жива! Що правда, то трудно булоб сказати, де саме є та життєвість. Так як біологи, що хочуть відкрити

істоту життя в клітинах, забивають своїми дослідами (барвленням, утривазлення) саму істоту життя, так і аналітики його речей не вловлюють нічого цікавого. Шукати впливів у письменника, що, здається, навмисне затирав сліди впливів? Шукати засад форми в того, хто був готовий в кожній хвилі створити щось нового, ненавидячи теоретичну естетику, кажучи, „місцець - практик мене цікавить?“

Свої малярські візії мішав з політичними проклямаціями, відрухами особистого життя і ритмами фольклору не раз так тісно що тяжко було сортувати його вірші. Його, скажимо, „Перебендя“ — типовий агітаційний вірш з історіософічними ремінісценціями — може мати ще десяток інших освітлень — але всі дошукування не зясують нічого. Не вияснять, чому „Перебендя“ впливає і впливатиме на українські серця. В кожнім разі сила його почуття змушує слухача-читача замятати цілі речення, вірші, поеми. Епіграми його для українських душ непоборимі. Щось монументального є в цих „в своїй хаті своя правда, і сила, і воля“, „од Молдованина“... „і неситий“.. Навіть вирвані з свого вірша — речення ділають свіжі, негайні, небезпечні, як присуди. Пропливають над нивами почуття, як наелектризовані до переситу важкі хмари. Якуж творчу енергію мусіла вкласти ця людина в свої слова!

Власне, ці фрагментарні вірші (його поеми, зрештою теж склепані з фрагментів) міцніш опановують українців, як, може опановували які холодні, різьблені в мармурі поеми. Сугестія його віршів не раз, здається, полягає на чисто агітаційних, пропагандових прикметах і може тому Гоголь в розмові з „запорождем Їськом Материнкою“ назвав його речі — „риночними памфлетами“. Так, це такіж риночні памфлети, як риночними були слова ветхозавітних пророків. Недарма він і брав для себе багато з Біблії, як колись Лютер чи Мільтон. Недарма ж признався поет більше до „подражаній“ пророкам, до вогня Осії, Єзекиїля, Єремії, як до холоду Шатобріанів чи Гете.

З цих памфлетів рветься життя таке потужне, таке стихійно неспокійне, що гоголівська „поезія спокійна, нетлінна правди, добра і краси“ видається чимсь надуманим. В гоголівській поезії правда світиться, фосфоризує, в його поезії палахкотить правда вогню. Може в тій правді одвічної боротьби і є його споріднення з заходом. Зрештою і Гоголь з гіркістю залічував його до тих, що „дожовують європейські жуйки“. Знову ж поет бридівся тим, що називав російським „богдиканством“, „візантійством“ і „варварством“.

Прагнення висловити своє почуття як найглибше позбавляло його всяких претенсій зовнішности, естетництва. Поет підкреслює те чого він хоче і що хоче дати, але те, що він знає, те подає неохоче. Не любить показувати на собі впливів, перелицьовує їх по господарськи, не любить чванитися ефектами стилю для самої ефектовности, подає все так, щоб його могли читати скрізь а особливо — село. Хотів бути

завжди самим собою і дуже працював над своїми творами, але так само прагнув бути „сільським“. Прагнув бути як найбільш зрозумілим для всіх селян.

Б. Грінченко, досліджуючи в одній із своїх книжок вражіння від його книжки серед простолюддя, зауважив цікаву річ, що синтети поета відповідають окремим психічним типам. Не менш цікавим є й те, що його наслідувачі (а їх мав тьму тьменну) наслідували тільки ті риси, що були їм рідні, — великого числа його синтез жаден наслідувач не потрапив наслідувати. Богатотиповість організації почуття характеризує його творчість, що в цьому зближується до, багатой в окремій струмені, потужної повені народної творчості. Ця хоральність, богатотиповість, назв'єм це, — контрапунктовість його творчості дає йому розпросторену організаційну владу над людьми і їх почуваннями.

Можливо, що судячи його твори законами музичних творів, знайшлиб ми більш, як досі, розв'язань таємниці його мистецтва. Бо музика відіграє в нім велику ролю. Музикальність його вірша часто — рівна музикальності музичної фрази. Трудна до заналізування, вона непомітно і глибоко впадає струмком у солодку темряву українських заслуханих серць. Є в тім велика влада, є в тім те, про що мріяв Плятон, як про підставу виховання — нерозірвальне сполучення мудрости й музики.

Свій світ огляд він міцно збудував, здається, ще пробиваючись крізь життя, ще перед зазнайомленням з книжками Заходу. Від полудня до смерку життя улюбленою його книжкою була Біблія, що з нею він не розставався. Він читав, дискутував і вчився багато, але пересіваючи крізь пальці чужинецькі перли, брав для себе небогато. Його почування власного духового багатства було велике, а його простодушна гідність ставила Івана Підкову і залізний Чигирин нарівні з Брутом і залізним Римом.

Він подорожував по історії чужих країв з таким самим почуттям як 800 літ тому подорожував по них інший Українець — Русич. Данііл Прочанин у своїх „ходженнях“ оповідає, здається, про пальму, що „превисока яко вербіє єсть і подобно — но ність вербіє“, а Божа ріка Йордан здалась йому не кращою від рідної Чернигівської Снови („всім же єсть подобен Йордан ріці Сновстій“). Історія Заходу і його народів була йому потрібна як поміч до його власних ідей. Тому вибрав собі дві постаті: Гуса, реформатора релігії з його національно-селянськими війнами, і Вашингтона, будівничого потужної держави фермерів.

Правдоподібно, від польських шляхоцьких ідеалістів і чеських відродженців прийшла до нього думка про те, що „германці, латинь, англосакси купи держаться, а ми, словяне, ходимо своєю дорогою“. Думка про федерацію, про сверідну „кupu словян“ була йому певне так само добра, як і чехам,

що думали використати „федерацію“ для піднесення свого народу, і полякам, що дбали про вивіщення свого.

Підчас розвою свого федеративного товариства, він посміювався з безпорадності співбратчиків-клерків, із їх недовіря до найближчих словян.

— Хочеш світити а каганець ховаєш під стіл. (У Ш. в Києві 1746. В. Щурат). Братчик, москвофіл, Костомарів початково уявляв собі ту федерацію, навіть, з царем на чолі, а поет, здається взагалі без Москви.

Зрештою, говорив з усміхом практика: — Тяжка то буде справа з тою федерацією! (ibd.)

Правдоподібно, що його федералістичне товариство мало бути для нього тільки відскочнею для розмаху і вияву його головної ідеї, до вставлення того, про що мріяв і думав, і за що карався в життю. Віссю його духа, цього селянського сина із Звенигородщини, було не приймати дійсності і то не тільки своєї української, але й чужої, сусідської, що мала на його думку достосуватися до змін в Україні. Світогляд, що міг повстати тільки з глибокого відчуження своєї правди.

Правду ту висловлював і творчістю і особистим життям. По каторзі світогляд його ще більш вияскравився; доноси сипляться на нього в роках по заслання. Навіть по смерті окружною дорогою через Париж спізнився один (Козловські) з доносом, що поет гірко висміював цілу тодішню російську державну систему, тодішній суспільний лад і примус урядової релігії. По каторзі, по вигнанню і в його творчості кургани, кобзарі, селянські й козацькі акцесорії займають менше місця, а яскравішає зерно його думок, більше і повніше виступає його думка про „палення“ сучасного йому світа. Є в тім щось із головної ідеї доктора Бірда (Veard) учителя Олівера Кромвеля. Бірд твердив у своїм „Театрі присудів Божих“, що Всемогучий завжди карав винних і злих одразу ж на цім світі, на землі, не чекаючи аж перейдуть на тамтой. Правдоподібно, він був такої самої думки і, здається, нераз особисто охоче приспішивби виконання присудів Всемогучого. Прагненням його трохи пуританської справедливості було — очистити вогнем оскверненню землю від винних і вартих кари.

Дивився цим винним просто в очі й висловлювався про них твердо. „Нашим панам, — говорив, — аби повне корито, їм усюди добре. Сидять собі свині в сажі і чужою працею черева розпихають“.

Ці Трушки Халаявські уже нездібні до розуміння великих ідей зизволення. „З нашими панками не втнеш. Вони одною половиною губи до тебе сміються а другою до Москви, з одного боку дьогтем мазані, а з другого салом московським“.

Крім цих винних приглядався він своїми гострозорими очима господаря і до інших: до клеру, що на його думку за- багато займався матеріяльними добрами, до бездушних лицарів.

канцелярії, до рабів з кокардою на лобі... Потім мав надійти час — „правди-мсти“.

Лише по ній мала роздвісти його раса. По виконанню присуду Всемогучого, мала вона стати ведитенська, повна здоровля, сили й горячої, живої крові. Тоді мали прийти великі часи Києва. Київ мав змінити не лиш соціяльну структуру але й сам характер сусідів. Мав очистити Москву вогнем від царів, ярижків, мілітаристів і паразитів, з другого боку мали уступитися дідичі, магнати.

Як далеко сягали його мрії? Не знаємо. Знаємо лише, що по його арештуванню перед засланням, в польських колах ходили чутки що він „прагнув зістати гетьманом України“ (Р. Zajcew. Sz. i Polacy). Двадцять літ перед тим його замкненням до Петербурзької цитаделі згинув в Міссолунгах в боротьбі з ворогами греків один великий поет. Той поет мріяв про те, щоб стати королем Греції і написав, навіть, твір „Сарданапал“, де зліювано програму ідеального монарха з пишними мистецькими образами. Про ньогож знаємо лише, що писав пророцтва, універсали й політичні поеми, мовою доступною для селян... В кожнім разі він проголошував кінець дотеперішнього і початок нового світу. Нова радість, нова ясність для нього стала, яка небувала досі, — це почування визволу, це клімат його життя і його творчости.

Ціле життя стояв лице в лице із світом, ще повним життя, і віщував йому, що його „злая своєволя сама скупається, сама в своїй же крові“, тим, що сміялись віщував, що надійде для них „плач нікчемний, довгий і поганий“, радів і віщував про те, що надходить великий „вітер з поля“. Він сам порівнював себе часами до Овідія, але більше мав слухности його гострозорий сучасник, Сераковскі, що називав його співцем Апокаліпси!

VI

По його смерті приятелі й знайомі почали поминати його що рік. І вірші на цей день поминок, і думи на бандуру, і марші — початково це все мало характер тільки плачу, діткнених смертю героя. „Умер батько наш тай покинув нас“. Пізніше зміст річниць стає глибший і все ширші верстви суспільства святкують її. Разом із зростом нації зростає її значіння. Не дарма дехто вже починає домагатися, щоб зафіксувати і формально цю зміну — святкувати не день його смерті, а день народин. (Іван Липа в „Нашому Шляху“, 1920). День народин його, як день народин нового світу. Нової організації українського почуття. Його книжку читають скрізь, де є українсьа кров. Ці сім мільонів примірників, що досі розійшлися, дають за мале поняття про розповсюдження його збірки. В книжці спогадів морця „Солоний вітер“ (Москва, 1933) пригадує автор свої рейси по Чорнім морю на українській брігантині, „св. Миколая“. Ціла команда була

українська, а капітан крім вахтенної, корабельної книжки мав ще одну — „Кобзаря“. То була їх лектура в лагідні вечори на морі.

В 1920 році кореспондент варшавського „Роботніка“ в своїм репортажі з Київщини подивляє надзвичайну розповсюдженість цієї книжки і культу його серед селян. В сучасних листах, засланих на Сибір і Соловки селян несподівано, як виблиск сталі, світяться цитати з його віршів. Його видавали не лише українці української культури. Видавали перед війною українці, що належали до чорносотенства, тепер видають українці, агенти большевизму. Видавали релігійні, як і антирелігійні, соціалісти й монархісти. І в виданнях, і в студіях над ним найчастіше приймали лиш по певній цензурі, обтесаного, скалченого, поменьшеного.

А однак його треба прийняти цілого. Важний кожний його вірш і кожний рядок, бо то дорога до ще одного українського серця. В нім є всі крайности нашого світогляду від вишневого сентименталізму аж до бундючного кривавого відруху, і в нім є патос нового світу. Він — повен суперечностей але й повен ваги.

В нім є врешті моральна сила нового світогляду. Ідеї його, за мало виразні, щоб стати доктринами, є досить живі, щоб бути світоглядом і заповітом. Хто знає, може міліонове військо селян в осіні 1918 року в Києві було відповіддю тому, хто спробував нехтувати його ідеалами? Той, хто не відчуває його, не зрозуміє України і не відріжнить до ріг її розвою. Може перебувати, навіть „Рік на Великій Україні“ і то в великих часах і зрозуміти не більше від глухого й сліпого чужиця.

В кліматі його творчости виростають у більшості органічні явища української літератури: чи це буде шляхотна „Гей“ Самійленка, чи „Світе тихий“ Чупринки, річ, що звучить як концерт Бортнянського. Бо, хто з письменників хоче бути українцем і втікти від нього, не втече. Хто хоче бути сильним в Україні без нього — не буде. Він є той, хто дасть ґрунт до зросту українських талантів творчости і волі. Він кермує Україною, як король.

Вступає на трон в році 1840. Це — рік „Кобзаря“. „Кобзар“ одразу затримує похід духа Московщини на Великій Україні й Кубані, трохи пізніше змушує до оборонної позиції чужий дух у Галичині, ще кількадесять літ — на Буковині, ще пізніш — на Закарпаттю й кольоніях. Бо мова цієї книжки, це мова нової гордості. Називаю його королем, бо володіє своїм краєм автократично, як син стихії. Його влада найбільш абсолютна, невідклична і сторожка. Можна від неї відходити, жартами відпихати її, бавитись в урбанізми, машинізми, в харківські діалекти, київське слов'янофільство, й інші слов'яно-і урбанотяпства, а однак влада його цілком несподівано показує себе то з усміху одиниці, то з безоглядности груп, то із жор-

стокости, радости чи мовчанки мас. Часами він пригадає військові кличі, часами дає захистний, родинний спокій. Вдячні піддані імям його називають і бібліотеки і військові відділи, і пандирні потяги, і академії, і повті, і школи. Його імям — і працю, і битву, і відпочинок. Над усім цим мусить задуматись український письменник, бо король володіє великою стихією.

Серед усіх стихій землі — найяскравіша, найбільш пануюча стихія — людське почуття. Бож цьому почуттю служить техніка й наука, воно рішає про визвол і перемогу нації над своєю грузьковатістю і над чужою захланністю, воно ж рішає в боротьбі людства із світом природи і хаосом подій. Воно ж є чимсь більшим для одиниці, як набутий світогляд, а, навіть, виховання, релігія. Бо як сказав мудрий М. Смотрицький ще в 1621 р.: „Як хто з українського народу переходить на римську віру, то не стається через те італійцем чи еспанцем, лише зостається тим, чим був — шляхотним українцем. Бо не релігія робить українця українцем, поляка поляком, литовця литовцем, лише уродження й українська, польська чи литовська кров“.

Те почуття, та кров, та духовна силуетка раси — то є найсталіше, що сучасний історик зауважує в життю народа.

Тим найсталішим володіє він — король. Заслуговує на назву селянського короля, бо вийшов з цієї найміцнішої групи нашої нації, і ввійшов у неї, як організатор її почуття. Ми щасливіші від наших сусідів. Ми маємо, здавалося б, по найбільш раптових зворотах нашої великокнязівсько-корсарсько-жакерійної історії найбільш натуральний і сильний підклад почуття — від селянства. Маємо в зорганізованім почуттю саму землю українську від самого низу в своїй насиченості живлоу і... утривалену, як владу. Наш селянський король утврджує в душі селянського сина владу по кількох словах.

Може не мріяти, як Міцкевич, про те, щоб заблукати під селянські стріхи, — він зпід стріх провадить селян до міста. Влада його хоч і велика, ще не є довершена і лише тепер приходить час її довершення. Але силу її чують і свої, і трохи здивовані чужі. І тому, колиб нас запитали голоси з Заходу: деж ваша раса? навіщо ви існуєте? що ви розв'язуєте своїм існуванням? яку енергію розбуджуєте своєю ідеєю, своїм духовим лицем? і вкінці — що є вашим змістом і що дасте Європі? Можемо відповісти: — Ми раса, що її призначенням є визволити і утврдити вільне й можновладне селянство на південнім сході Європи — в Україні й її оточенню.